

A MONUMENT FROM MEDIEVAL TO PRESENT: MARDİN ULU CAMİ (GRAND MOSQUE)

ABSTRACT

Mardin Ulu Mosque is one of the first double minaret mosques at 12th century in Anatolia. The Mosque is located parallel to the direction of qibla with a rectangular planned scheme as similar monuments of early Islamic period seen in the Middle East. The researchers' arguments and local legends comprise contradictions. In the study, it was tried to eliminate the inaccurate information by making analytical studies. The study aims to evaluate the authentic artifacts that survived with regard to conservation science. The study is derived from the dissertation, "Problems of Authenticity and Transformation in the Monumental Buildings of Mardin", which has been prepared in Istanbul Technical University Graduate School of Science Engineering and Technology, Restoration Program of Department of Architecture with thesis advisor Ph.D. Gülsün Tanyeli. The authenticity and reconstitution problems of Mardin Ulu (Grand) Mosque were researched, therewith acquiring new data.

Ortaçağ'dan Günümüze Bir Anıt: Mardin Ulu Camii

 MURAT ÇAĞLAYAN*

1. Giriş

Anadolu'nun en eski camilerinden olan ve 12. yüzyılda Artuklular döneminde inşa edilen Mardin Ulu Camii, birçoğu Osmanlı döneminde olmak üzere, bazı değişiklikler geçirerek günümüze sağlam bir vaziyette ulaşmıştır; halen ibadet ve ziyarete açıktır.

Anadolu kentlerindeki, cuma camisini merkez alan kent oluşumu Mardin'de görülmektedir. İslamiyet'in yayıldığı yerlerde pek çok cami yapılmışsa da bunların hepsinde cuma namazı kılınmamıştır. Cuma namazı kılınan camide minber bulunur, hutbede hükümdarın adı zikredilirdi (Cezar, 1985). Mardin Ulu Camii örneğinde olduğu gibi, Selçuklular ve daha sonra

Anadolu'nun en eski camilerinden olan Mardin Ulu Camii, tarihi dokunun yoğun olduğu kent merkezinde, kentsel sit alanı içinde yer almaktadır.

Beylikler dönemlerinde, Rumlardan alınan yerleşimlere minberli cuma camileri inşa edilmiştir.

Mardin Ulu Camii, tarihi dokunun yoğun olduğu kent merkezinde, kentsel sit alanı içinde yer almaktadır. Bu bölge, caminin inşası ile beraber, çarşı ve geleneksel konut dokusu ile çevrelenmiştir.

Anıtla ilgili en erken tarihli görsel kaynaklar Yıldız Fotoğraf Arşivinde bulunmaktadır (Şekil 1). İngiliz misyoner seyyah Gertrude

Bell 1911 yılında Mardin'e gelerek Ulu Cami ve diğer anıtların fotoğrafını çekmiştir (Şekil 2). Cami üzerine ilk analitik çalışmalar önce A. Gabriel (1940), sonra A. Altun (1971a, b; 1973) tarafından yapılmıştır. Caminin geçirdiği değişikliklerin analizi için; yapının incelenmesinin yanı sıra, müelliflerin çizim ve fikirlerinden, Mardin ile ilgili çeşitli yayınlardan, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Mardin Şeriye sicillerinden faydalanılmıştır. Bu verilerin ışığında; caminin ilk yapıldığı dönemden günümüze dek yapılan onarımlarla, mimari elemanların tarihlendirilmesi ve özgünlüğüne dair yeni verilere ulaşılmıştır. Anıt eserdeki çok sayıda kitabe ve kitabe kalıntısı da çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır.

2. Caminin Tarihçesi ve Mimarisi

Camide çok sayıda kitabe olmasına rağmen, yapının ilk kuruluşu ve tarihsel süreci hakkında kesin belge ve bilgi bulunmamaktadır. Camideki en erken kitabe, Selçuklu devrine ait çiçekli, kûfî hatla yazıl-

mış bir parça olup yapıyla ilişkisini saptamak güçtür (Şekil 3). Bu kitabeyle dayanarak yapılan araştırma ve değerlendirmelerde, caminin ilk olarak Büyük Selçuklular döneminde (tahminen 11. yüzyıl) inşa

edildiği düşünülmektedir. Ancak, caminin bugünkü mihrap önü kubbeli ve enine gelişen planının, 12. yüzyılın son çeyreğine, Artuklular devrine ait olduğu varsayılmaktadır (Altun, 1971a).

*Dr. Öğr. Üyesi Murat ÇAĞLAYAN, Mardin Artuklu Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, e-posta: muratcaglayan@artuklu.edu.tr.

Şekil 1. 1889 yılında Mardin Ulu Camii (Yıldız Sarayı Fotograf Arşivi).

Şekil 2. 1911 yılında Mardin Ulu Camii (Gertrude Bell Arşivi).

Yapıdaki kitabelerin çoğu Artuklular devrine aittir. Kâtip Ferdi, Mardin Ulu Camii vakfiyesinin H.573 (1177/1178) tarihinde düzenlendiğini, kırk yıl sonra H.613 (1216) tarihinde de büyük bir taşta yazıldığını kaydetmektedir. Kitabede tarihi gösteren satır; “*Şu yazı muazzam Şevval ayının yarısında yazılmıştır. Altı yüz on üç senesinde*”, şeklindedir (Ali Emirî, 2006). Bu tarih, yaklaşık 1216 senesine denk gelmektedir.

Günümüzde yapıda söz konusu vakfiyeye ilişkin bir kitabeye rastlanmamaktadır. Mardin Ulu Camii'nin banisi olan Kudbeddin bin Necmeddin el-Artukî'nin vakfiyesi, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı Arşivinde, 605 numaralı kütük defterinin 50. sayfa, 70. sırasında kayıtlıdır.

Sadi Bayram (2007) ilgili vakfiyeyi ilk inceleyenlerdendir. Vakfiyenin tetkikinden, banisinin Ulu Camii'yi çift minareli olarak inşa ettirdiği, yanında medrese, çeşme, helâ, imam odası yaptırdığı anlaşılmıştır. Caminin maddi ihtiyaçlarının karşılanması için 43 dükkân, 8 ev, 10 bağ, 6 bostan tarlası ile 4 mezra vakfedilmiştir. Abdülgani Efendi (1999), Ulu Camii'nin kuzeyindeki Kayseriye Bedesteni'nin de bu caminin vakfına ait olduğunu söylemektedir.

Vakıfnamede, cami ve medreseye tayin edilecek görevlilerin adları ve alacakları maaşlar da yer almaktadır: Medresede; biri Hanefî, diğeri Şâfiî mezhebinden iki müderris,

Şekil 3. Cami avlusunun kuzeydoğu köşesindeki çiçekli kufî hatlı kitabe parçası.

bir bevvap (kapıcı), bir imam ve bir hatip, bir imam yardımcısı, bir vaiz, bir muhaddis (hadis öğretici), bir nasîh (öğüt veren), bir müderris, bir muvakkit, bir muvakkit yardımcısı, bir dâhan, geceli ve gündüzlü iki müezzin, cuma günleri minberden hutbe okuyacak hatibe kılıç verecek bir zat, cemaate tuvalette ibrik hazırlayacak ibrikdar, çocuklar için öğretici, fetihhan (Fetih Suresi'ni okuyan), ihlâshan (İhlâs Suresi'ni okuyan), kefhan (Kef Suresi'ni okuyan), cüzhan (Kur'an'dan cüz okuyan), hatimdar, bir müsebbih (tesbihat yapan), bir temizlikçi, bir süpürgeci, bir kandilci, bir marangoz, bir mimar, bir tahsildar, bir kâtip, bir nazır, bir mütevellî ile müstemilatın, ahırların ve damların bakımını yapacak bir kişi.

Vakfiyeden, vakfın ilk mütevellisinin, baninin oğlu Hüsameddin (Yavlak ya da Yoluk Arslan) olduğu, camideki görevli sayısı ve o tarihteki maaşları, dolayısıyla asgari geçim indeksi ve ulemanın

maaşı da öğrenilmiştir. Ayrıca Mardin'de ot pazarı, kılıçlar çarşısı, kavaflar (ayakkabıcılar) çarşısı, küçük çarşı, marangozlar çarşısı, un hanı ve 1178 tarihinde sıkımhane bulunması, kentte 12. yüzyılda zengin ve canlı bir ticari yaşam olduğuna işaret etmektedir.

N. Göyünç'ün aktardığına göre (1991), Artuklu hükümdarlarından Melik Salih (1312-1362) bir kısım malını Ulu Camii'ye vakfetmiştir. Bunlar; Mardin'de 38 dükkân, bir hamam, Bab-ı Cedid civarında bir bahçe, yine Mardin köylerinde birçok bağdan mürekkeptir. Evkafın 1526'da 15.149, 1540'ta 17.915, 1565'te 16.170 akça varidatı (geliri) vardır. 2 Muharrem 1175 (3 Ağustos 1761) tarihli belgeye göre, Mardin'deki Camii-i Kebir (Ulu Camii) Vakfı'nın gelirleri 402 kuruş 5 para, giderleri 472 akçedir (Taş vd., 2006).

G. Eken (2006), incelemelerinde Cemaziyülevvel 1108 (Kasım 1696) tarihinde Camii-i Kebir'de cüzhan olan Seyid

Şekil 4. Diyarbakır Silvan Ulu Camii (solda) ile Mardin Ulu Camii'nin (sağda) kible cephesi payandaları

Abdurrahman'ın görevinin yenilendiğine dair bir belgeyi aktarır. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde; H.18 Safer 1224 (4 Nisan 1809) tarihli bir berat kaydında,¹ Cami-i Kebir evkafından alınmak üzere, günlük iki akçe karşılığı kâtip, iki akçe ile ser-mahfel, iki akçe ile cüzhan, iki akçe ile ihlashan olan Seyid Ebubekir Bin Seyid Mustafa vefat ettikten ve çocuğu olmadığından, yerine Seyid Mehmed Selim Bin Seyid Hacı Gafur'un atandığı nakledilir.

Abdüselam Efendi (2007), Ulu Cami'nin doğu tarafındaki minare hâlâ varlığını koruyor olsa da, batı tarafındakinin Timur tarafından tahrip edildiğini aktarmakta; ancak tekrar inşa edilmediğini belirtmektedir. Süryani metropolit ve yazar Hanne Dolebeni (1972), "Mardin Tarihi" adlı kitabında Ulu Cami'nin minaresinin H. 1003 (1596) yılında inşa edildiğini, yapınının üç yıl sürdüğünü, masrafları Köse Efendi adında bir zatın karşıladığını söylemektedir. Süryani kroniklerinde kentteki vakaların yazılması geleneğine sık rastlanılmaktadır. Bu durum, bazı söylenceleri kaynak alan Abdüselam Efendi'nin yanıldığını gösterebilir; Timur'un iki minareyi de yıktırması muhtemeldir. Dolebeni'nin aktardığı kayda göre, daha sonra 16. yüzyılın sonunda doğu tarafın-

daki tek minare Osmanlı döneminde inşa edilmiştir.

Mevcut kitabelerden, yapının Artuklu Emiri Kudbeddin İlgazi ve oğlu Melik Hüsâmeddin İlgazi tarafından 1176-1186 yılları arasında inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Cami bugünkü durumunu, özgün şekline bağlı kalınarak, Osmanlı'nın son döneminde almıştır; bu devirde yapılan onarımlar ve revakların kapatılmasıyla yapılan Şâfiîler Mescidi, asıl plan şeklini pek değiştirmemiştir. Fakat caminin avlusu ve revakları bir bütün olarak kabul edilirse, eklemelerin yapı bütününe etkilediği söylenebilir. Mardin ve çevresinde, 1832'de Osmanlı merkez idaresine karşı ayaklanan isyancıların hükümet kuvvetleri ile yaptığı çatışmalarda patlayan bombaların Ulu Cami'yi büyük ölçüde hasara uğrattığı yolunda bilgiler vardır (Ainsworth, 1842). Tahribat sonrası yapı esaslı bir şekilde onarılmasına rağmen, bu bilgileri doğrulayacak bir kitabe bulunmamaktadır (Altun, 1978). Bu tarihe en yakın kitabe, Şâfiîler Mescidi'ne geçiş sağlayan kapının üstündeki H.1278 (1861/1862) tarihli kitabedir.

A. Gabriel (1940); güney dış duvardaki dilimli kubbelerle biten payandaların, 15. ya da 16. yüzyıl üslubunda olduğunu, söz konusu onarım sırasında aynı üsluba sadık kalınarak yenilendiğini, bugün-

kü dilimli kubbenin de bu esnada tekrardan yapıldığını ileri sürmektedir.² Ancak, yapının güney cephesi Artuklu Beyi Necmeddin Alpi döneminde (1152-1174) yapılan Silvan Ulu Camii ile benzeşmektedir (Aslanapa, 1973). Hatta Mardin Ulu Camii'nin kible cephesinde olduğu gibi; üçlü payanda düzeninin ortasındaki mihrap payandasının tepesi yarım kubbeli, yanındakiler ise daha yüksek ve dilimli yarım kubbelidir (Şekil 4). Üçlü payanda sistemine sahip kible cephesi düzeni Mardin Melik Mahmut Camii'nde de (1363) görülmektedir (Şekil 5). On dördüncü yüzyılın son çeyreğine (1385) tarihlenen Zinciriye Medresesi'nde de dilimli taş kubbeler ve güney cephede mihrap arkası, üstü yarım kubbeli payanda bulunmaktadır. On ikinci yüzyıl sonrası örneklerle bakılırsa, Ulu Cami, mimarisıyla kendinden sonraki eserlere ilham kaynağı olmuştur. Zinciriye Medresesi'nin, 15. yüzyıl yapısı olan Akkoyunlular dönemine ait Kasımiye Medresesi'nin, hatta Deyrulzafaran Manastırı Azizler Evi'nin kubbeleri, Ulu Cami'nin kubbesi gibi yivli, dilimli ve sivridir. Buna göre, A. Gabriel'in Ulu Cami'nin kubbesi ve payandalarına ilişkin belirttiklerinin doğru olma ihtimali daha da zayıflamaktadır. Mardin Ulu Camii'nin mevcut minaresi geç dönemde (1889) yapılmıştır.

¹ VGM. A.HD.560 / 49 (Bkz. G. Eken, age, s. 242).

² Detaylı bilgi için bkz: Albert Gabriel, 1940, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Ed. De Boccard, Paris, s. 22.

Şekil 5. Mardin Melik Mahmut (Savurkapı) Camii üçlü payanda düzenli kible cephesi. Şekil 6. 1899 (Oppenheim, 1930) ve 1911 (Gertrude Bell) yıllarında çekilmiş fotoğraflarda, minarenin, kaidesindeki şerit kitabesinden itibaren tamamen yenilediği, taş dokusunun farklılığından anlaşılmaktadır.

Kaidesindeki kitabe, 1176 yılı gibi erken bir tarihe dayanmakla birlikte, açıkça görülebileceği gibi, kare oturtmalığın güney yüzündeki şerit kitabenin üzerindeki taş sırasından sonra boyutlar değişmektedir (Şekil 6). Minarenin kapısı da çok geç bir döneme ve eklektik bir üsluba işaret etmektedir; kapı üzerindeki kitabe 1889

tarihlidir (Altun, 1971b). Seyyah J. S. Buckingham (1827), 1816'ta yapının tek minaresinin bugünkü gibi silindirik gövdeli, ancak sivri külâhlı olduğundan bahsetmektedir. Abdülğani Efendi (1999), 1887 yılında düşen yıldırım yüzünden doğu tarafındaki tek minarenin yarısından fazlasının yıkıldığını; hayırseverlerden

toplanan para ile 1888 yılında inşasına başlandığını ve bir yıl sonra bitirildiğini anlatır. Bu veriler ışığında minare Dolebeni'nin aktardığı gibi 1596'da sivri külâhlı olarak yapılmış, 1888'de ise eski silindirik gövdeli haline sadık kalınıp, külâhı dilimli kubbeye dönüştürülerek yeniden inşa edilmiş olabilir.

3. Caminin Geçirdiği Onarımlar

Yapılan araştırmalara göre, caminin 12. yüzyılın son çeyreğinde Artuklular döneminde yapıldığı kesindir. Ancak yapı, çeşitli savaşlar, isyanlar yüzünden hasar görüp pek çok değişikliğe uğramıştır. Cami ilk olarak, Sultan İsa döneminde, Timur'un saldırısı sonucunda tahrip olmuştur. Sultan İsa vefatına kadar (1406) kenti onarmaya çalışmıştır (Abdüselam Efendi, 2007). Mardin, kısa bir dönem süren Karakoyunlu hükümdarlığından sonra Akkoyunluların idaresine geçmiştir. Abdüselam Efendi (2007), Uzun Hasan'ın Diyarbakır'ın idaresini kardeşi Cihangir'in oğlu Sultan Kasım'a verdiğini yazar. Kentte en esaslı onarım bu sultan döneminde yapılmıştır. Sultan Kasım, Timur istilasını sırasında kale hariç tamamen harabeye dönmüş Mardin kentini onarmak için çalışmalara başlamış; Tebriz, Azerbaycan ve başka yerlerden getirdiği ustalarla Mardin'in

hamam, çarşı, cami, ev ve köylerini onarmış ve bu çalışmaları kent boyunca hale gelinceye kadar devam ettirmiştir.

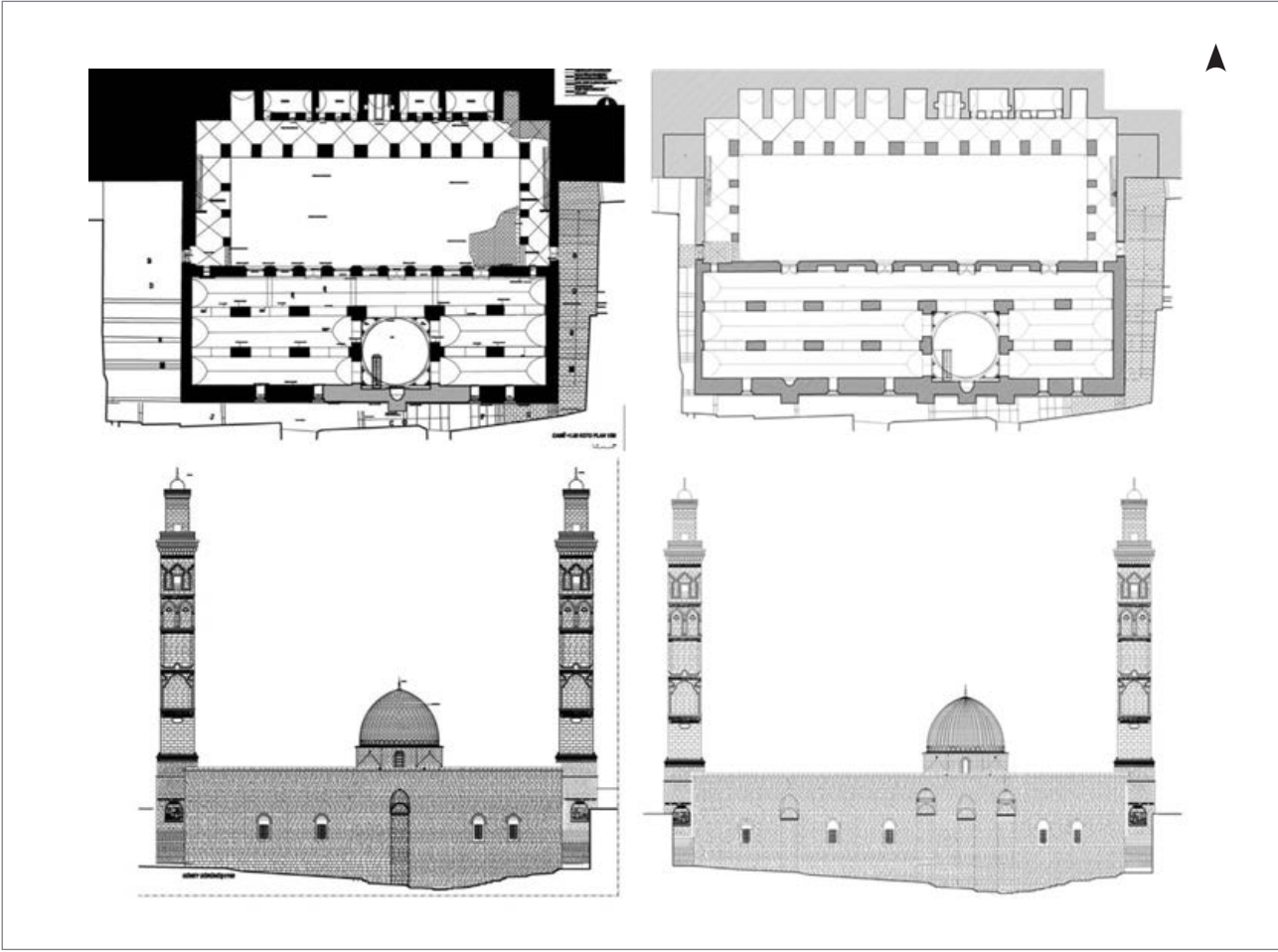
Bu imar faaliyetleri dikkate alınarak, Ulu Cami'nin Sultan İsa ya da büyük ihtimalle Sultan Kasım döneminde büyük bir onarım geçirdiği düşünülmektedir. Zira Kasımiye gibi önemli bir medreseyi yaptıran Kasım Bey, getirmiş olduğu mimar, kalfa ve işçilere Ulu Cami'yi de onartmış olmalıdır. Akkoyunlular dönemine ait olduğu bilinen tek kitabe, caminin doğu kapısında, giriş eyvanı üzerindeki, Sultan Kasım'ın babası Cihangir'in vergi muafiyetine dair kitabesidir. Fakat bu döneme ait herhangi bir onarım kitabesi bulunamamıştır, mevcut olanlar ise tahrip edildiğinden okunamamıştır.

Camide bilinen ikinci tahribat, 1832'ye doğru Mardin'deki Kürt beylerinin Babiâli'ye karşı ayaklandığı,

buna karşılık, kent Reşit Paşa tarafından kuşatıldığı sırada olmuştur (Ainsworth, 1842). Kentte, 1832 yılında cami yakınında bir patlama olduğu ve anıtın hasar gördüğü (Gabriel, 1940), 1887 yılında da yukarıda da zikredildiği üzere, minareye yıldırım düştüğü ve önemli ölçüde tahrip olduğu anlaşılmaktadır (Abdülğani Efendi, 1999).

3.1. Artuklulardan Osmanlılara Mardin Ulu Camii (12. - 16. yy.)

Bazı kayıtlarda, caminin konumlandığı yerde daha önce bir kilisenin olduğu belirtilmektedir. Seyyah Buckingham (1827), 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mardin'e yaptığı ziyarette Ulu Cami'nin eskiden bir kilise olduğu söylencelerini aktarır. Fakat kendisi caminin iç ve dış mekân incelemesi sonucunda kilise izine rastlamadığını, bu söylentinin güven vermediğini söyler.

Şekil 7. Mardin Ulu Camii kible cephesi Artuklu dönemi restitüsyonu (Proje müellifleri: R. Karasın ve diğerleri) (solda); Mardin Ulu Camii kible cephesi Artuklu dönemi restitüsyon önerisi (Murat Çağlayan) (sağda)

Günümüzde de devam eden Süryani söylencelerinde Ulu Cami'nin yapımı için arsasındaki bir kilisenin istimlak edildiği bahsedilmektedir.³ Şayet bu bilgi doğru ise, istimlak kararı inşa sırasında verilmiş ve harim batıya doğru büyütülmüş olabilir.

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 2010 yılında onaylanan Artuklu dönemi restitüsyonunda; yapı kubbe merkezde kalacak biçimde yalnızca mihrap önünde tek payandalı olarak gösterilmiştir.⁴ Bu restitüsyona göre, yapı sonradan genişletilmiştir; kubbenin harimdeki asimetrik yerleşimi de aynı nedendendir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi güney cephesinde bulunan ampatmanlı istinat duvarının yapım

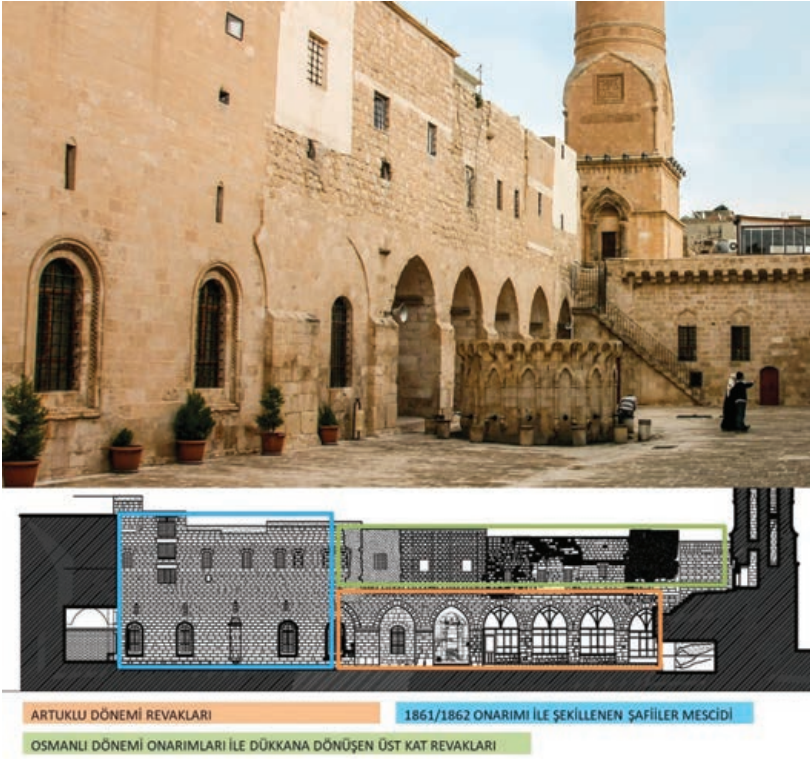
teknigi ve malzemesi incelendiğinde, bu duvarın tek defaya özgü yapıldığı ve yapının bir bütün olarak temel niteliğindeki kaidenin üstüne oturtulduğu anlaşılmıştır. Kible duvarı içinde gizlenmiş, kubbeyi taşıyan iki ayağın önündeki mihrap payandasının sağında ve solundaki iki payandanın sonradan yapılmış olma ihtimali düşüktür. Muhtemelen bu payandalar ve duvar içindeki ayaklar birlikte düşünülerek inşa edilmiştir. Payandanın sonradan eklendiğini kanıtlayacak, duvarla payanda arasındaki taş boyutları ve geçişlerinde herhangi bir farklılık ya da iz görülmemiştir. Kurul onaylı restitüsyonda, elde yeterince veri bulunmamasına rağmen minareler tahmini olarak kare gövdeli tasvir edilmiştir. Bu veriler, ilgili kurulun

onayladığı Artuklu dönemi restitüsyonunun çelişkili olduğu düşüncesini desteklemektedir (Şekil 7).

Yapılan araştırmada, vakfiyesinden Artuklu döneminde çift minareli olduğu öğrenilen yapının, Timur istilasına kadar bu düzeni koruduğu tahmin edilmektedir. Minarelerin bu dönemdeki mimarisi hakkında hiçbir veri yoktur. Kible cephesinde bulunan payandaların özgün olduğu düşünülmektedir. Günümüzde yalnızca beş gözü açık olan revaklar, Artuklu döneminde avlunun doğu, batı ve kuzey cephelerini "U" şeklinde çevrelemekteydi. Revaklar zamanla kapatılarak odalara çevrilmiştir, günümüzde avlunun güneyine bakan cephede kapatılma izleri açıkça görülmektedir (Şekil 8).

³ Gabriel Akyüz, kişisel görüşme, Mardin Kırklar Kilisesi, Mart 2015.

⁴ Mardin Ulu Camii Koruma Projelerinin müellifleri; Mardin ve Diyarbakırlı mimarlar Ramazan Karasın, Fethullah Duyan (Yüksek mimar), Mehmet Ata İletmiş, ve Müjgân Bozyel'dir.

Şekil 8. Avluya bakan güney revaklarının günümüzdeki görünümü ve cephenin dönemsel analizi

3. 2. Osmanlılardan Cumhuriyet'e Mardin Ulu Camii (16. yy. - 20. yy.)

On altıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalan Mardin'de, Ulu Camii'nin tahrip olmuş bölümlerinin onarımında yapılan değişiklikler, kitabelerden de anlaşılabilen üzere, 18. ve 19. yüzyıllara aittir.

En önemli Osmanlı eki, 1596'da yapılan sivri külâhlı minaredir; bu yapı 1887'de yıldırım düşmesi sonucu yıkılmış ve yeni minare, külâh yerine dilimli kubbeli olarak yeniden inşa edilmiştir. Minare, avlunun kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır; kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefelidir. Güney cephesinde, başlangıcından külâhın bitimine kadar minarenin yüksekliği 48,80 metredir (Şekil 9).

Altta ve üstte birer kuşakla sınırlandırılan silindirik formu gövde, ortada iki yatay süsleme kuşağıyla üç bölüme ayrılmıştır. Kuşaklar;

kaval, oluk ve düz silmelerle çevrelenmiştir. Alt kuşakta celi sülüs hatla besmele, Ayetü'l kürsî ile Tevbe Suresi'nin 18. ayeti yazılıdır. Gövdeyi dolanan sekiz iri damla motifi, birinci bölümün ortasında bulunmaktadır. Damla motifleri kaval ve düz silmelerle düzenlenmiştir. Madalyonun iç kenarı diyagonal yerleştirilmiş zencerek motifli bir şeritle çevrelenmiştir. Merkezde de küçük bir damla motifi bulunmakta, bu kısımdaki madalyonun içinde "Muhammed", çevresinde dört halifenin adları (Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali); madalyonun altındaki ters palmet şeklindeki sarkıtın üstünde de, "Bilal" adı, sülüs hatla yazılıdır. Madalyonların, hilal içinde "Allah" yazılı tepeliği vardır.

Gövdenin ikinci bölümü düz, oluk ve kaval silmelerle düzenlenmiş altı sivri kemerle kuşatılmıştır. Kemerler alt uçlarından birbirleriyle birleşmektedir. Sivri kemerlerin içinde birer dairesel madalyon

Şekil 9. Osmanlı dönemi Ulu Cami minaresi (1889)

bulunmaktadır. İçlerine, beşerli iki grup halinde, nesih hatla cennetle müjdelenen sahabelerin (Sa'd, Said, Talha, Zübeyr, Abdurrahman, Ebu Ubeyde, Hasan, Hüseyin, Hamza, Zeyd) adları, ortalarındaki küçük dairesel madalyonda "Raddiyallâhu anhüm" (Allah onlardan razı olsun) yazılıdır. Minare üstten yirmi dört dilimli sivri kubbe ile örtülü olup kubbe eteğinde, sivri kemerli yirmi dört niş bulunmaktadır. Minare, iki küplü ve ay-yıldızlı aymle tamamlanır.

Caminin onarımına dair belgelerdeki en erken veri, 259 no.lu Mardin Şeriye sicilinde geçen 1598 tarihli kayıttır.⁵ Buna göre; inşaatın tamamlanma süresi yapının mimarından dolayı uzamıştır, bu yüzden yeni bir mimar atanarak iş bitirilmiştir.

Mardin Ulu Camii'ne ait Osmanlı dönemindeki bir diğer onarım bilgisi ise, H.1318 (1900) tarihli Diyarbakır salnamesindeki kayıttır.⁶

⁵ 259 no.lu Mardin Şeriye sicilinde; "Bu cami vakfı üzerinde yirmi iki akçe ile mimar olan Hasan Bin Alaaddin kendi heva ve hevesinde olup hizmet etmediğinden 1007 senesi Rebiyülâhır ayında (Kasım 1598) bu caminin vakıflarına yine yevmiyesi iki akçe ile Abdülvehhap Bin Hacı Salih mimar olarak atanmıştır." kaydı bulunmaktadır (Bkz. Günay, 1999, s. 359). Bu kayıt, Osmanlı döneminde minarenin ilk yapıldığı tarihe (1596-1599) denk gelmektedir. Dolebeni (1972, s. 75), bu dönemde yapılan minare inşaatının üç yıl sürdüğünü aktarır.

⁶ Bu kayıt, salnamenin "Vilayete Ait İmarat ve İcraat-ı Hayriye-i Ahire" bölümünde şu şekilde geçmektedir: "Mardin sancağı dâhilinde kezalik evkaf-ı mazbuta ve mülhakadan Latifiye ve Necmeddin Gazi ve Seyh Mehmed Farisi ve Kasım Padişah ve Camii Kebir (Ulu Cami) ve Sultan İsa ve Kale ve İbrahim Ağa ve Seyh Davud

Bu belgeye göre, toplu bir onarım işi yapılmıştır, ancak Ulu Cami'nin ne tür bir onarım geçirdiği hususu anlaşılamamaktadır.

Minaredeki değişikliklerin yanı sıra; avlunun doğu, batı ve kuzey-batısındaki revakların bir bölümü kapatılarak odaya çevrilmiştir. Avluda, caminin doğu ve batı tarafındaki girişler eyvan olarak bırakılarak ikişer çapraz tonozla örtülü mekânlara dönüştürülmüş, kuzeylerine batıda bir eyvan, doğuda bir oda yerleştirilmiştir. Kuzey revak kısmı, selsebilli eyvanın batısı "Şafiler Mescidi" olarak yeniden düzenlenmiş; doğusuna bir kapı, güneyine mihrap ve pencereler açılmıştır. Revakların Osmanlı döneminde iki katlı olduğu tahmin edilmektedir. Yıldız Arşivlerinde bulunan, doğu cephesinden çekilen 1899 tarihli bir fotoğrafta (Şekil 1) üst kat revakları görülmektedir, ancak bu tarihten sonra doğu ve batı kısımlardaki bu revaklar kaybolmuştur. Avlunun kuzeyinde bulunan ve güneye bakan üst kat revakları ise, Osmanlı döneminde kapatılmış, kuzeydeki sokaktan cephe açılarak günümüzdeki manufaturacılar çarşısındaki kuzeye cephe veren dükkânlarla dönüştürülmüştür.

Harim mekânı; enine dikdörtgen, üç sahınlı ve mihrap önü kubbeli (maksure kubbesi) özelliğini sürdürmekle beraber, kuzeyden birinci sahna denk gelecek biçimde ahşap bir mahfil katı ile Osmanlı dönemi özelliklerini taşıyan bir mihrap eklenmiştir. Ahşap mimari elemanların çok az kullanıldığı Mardin'de, bir Osmanlı dönemi eki olan Ulu Cami ahşap mahfil katı 2010 restorasyon projesi uygulamasında tamamen kaldırılmıştır.

Caminin cephe düzeninde yapılan bu döneme ilişkin müdahale ve değişiklikler, daha ziyade harimin

Şekil 10. Avludan bir görünüm (solda sonradan eklenen destek duvarı görülmektedir).

avluya bakan kuzey cephesinde yapılmıştır. Bu cephede, doğudan birinci kapıdan sonra, diğer üç kapının aralarında kalan kısımlar, duvarların yarısını aşan yüksekliğe kadar destek duvarı ile kaplanmıştır. Bu ek payanda duvarı, girişlerin özgün durumunu ve eğer varsa, bu cephedeki süsleme ve olası kitabeleri kapatmaktadır. Destek duvarının ortasında basit bir yazlık mihrap nişi yer almaktadır. Kapılar, dikdörtgen açıklıklıdır ve sivri kemerlerle düzenlenmiştir; destek duvarlarıyla özellikleri tamamen kaybolmuştur. Taşa yazılı olduğundan bahsedilen, fakat bugün mevcut olmayan vakfiye kitabesi ile diğerleri muhtemelen bu duvarın altında kalmıştır (Şekil 10).

Ana mihrap; mihrap önü kubbesinin bulunduğu kesimde, doğudan ikinci kapının ekseninde ve kible duvarında yer almaktadır. Dıştan 2,70 x 6,10 m ölçülerinde dikdörtgen bir çerçeveye sahiptir. Duvar yüzeyinde çıkma yapan profillerle sınırlandırılan mihrap, altta kemerli niş kısmı, üstte ise üçgen

alınlıktan oluşmaktadır. Mihrap nişi ise, iki kademeli ve yarım daire planlıdır. Nişi örten yarım kubbe Cumhuriyet dönemine kadar istiridye kabuğu şeklindeydi. Mihrap duvarının üzerine, geç devirlerde yapıldığı kesinlikle belli olan, pilastrlara oturtulmuş üçgen bir alınlık yerleştirilmiştir. Mihraptaki uygulamaların, Geç Osmanlı dönemi özelliklerini taşıdığı görülmektedir (Şekil 11).

Mardin Ulu Camii hariminde, doğu ve batı duvarındaki büyük kalem işi hatlar, 1899'da çekilen iç mekân fotoğraflarında göze çarpmaktadır (Şekil 12). Bursa Ulu Camii, Edirne Üç Şerefeli Camii gibi erken dönem Osmanlı camilerinde görülen bu hatlar, 1956 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün onarımı sırasında çekilen fotoğraflarda da görülebilmektedir (Şekil 13).⁷

Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında ve bazı Şeriye sicillerinde, H. 1091 ve H. 1327 (1680-1910) tarihleri arasında Mardin Ulu Camii'de cüzhan⁸, imam⁹ ve hatip¹⁰ olarak görevlendirilenlerin

Cami ve medrese ve zaviyeleri müsakkafat-ı vakfiyeleri mahalli evkaf idaresi marifetiyle tamir ve inşa edilmiştir. " Bkz. İzgöer, 2012, c. 4, s. 98.

⁷ Bu hatlar, 1956 yılı Vakıflar Genel Müdürlüğü onarımı sırasında kaldırılmıştır.

⁸ "Mardin Cami-i Kebiri'nde Mehmed Ali Efendi'den münhal olan cüzhanlık vazifesinin, biraderi Huzade Ahmed Efendi'ye tahsisi" konulu belge: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tarih H.21/Za (Zilkade)/1319, Dosya no. 1801, Gömlek no. 135001, Fon Kodu: BEO.

⁹ "Mardin'de bulunan Cami-i Kebir'in imamet ve hitabet görevinin es-Seyyid Mehmed Resid Halife'ye tevcihi" konulu belge: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, H.13/S (Safer)/1212, Dosya no. 1467, Gömlek no. 28, Fon Kodu: HAT.

¹⁰ "Mardin'de bulunan Cami-i Kebir'in hitabet cihetinin Seyyid İsmail Halife'ye tevcihi" konulu belge: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, H.16/B (Receb) /1245, Dosya no. 1579, Gömlek no. 57, Fon Kodu: HAT.

maaş tayinleri ve hayır için maaş tahsisine¹¹ ilişkin birçok belge bulunmaktadır. Bu kayıtlardan, Mardin Ulu Camii Vakfı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine kadar aktif olduğu ve sahipsiz bir beğenin emzirilmesi için bile vakıf gelirinden maaş bağlanarak hayır ve hasenat işlerine devam edildiği görülmektedir.

3.3. Cumhuriyet Döneminde Mardin Ulu Camii

Mardin Ulu Camii'ye, 1956, 1986 ve 2010 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından üç esaslı onarım yapılmıştır.¹² Yapı, bunların dışında birçok kez de basit onarım geçirmiştir. Anıt; Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 21.09.1979 tarih, A-1933 no.lu kararı ve 47.000/1.0/250 envanter numarasıyla tescillenmiştir. Vakıfların 1956 yılı onarımında cami içinde raspa yapılmış ve Osmanlı döneminden kalma sıva üstü kalem işi hat yazılarının tamamı kaybolmuştur. Onarımda caminin cephelelerinde gerekli yerlerde çürütmeler, harimin dam yalıtımı, avluya da şadırvan yapılmıştır.

Şadırvan, Mardin camilerinde Cumhuriyet dönemi ekidir (Şekil 14). Bu tarihe kadar abdest, cami avlusundaki selsebilli eyvandan ibriklere su doldurulmak suretiyle alınmaktaydı. Caminin vakfiyesinde de ibrikta bulduğu ibaresi ve alacağı maaş yer almaktadır.¹³

Anıt, ilerleyen zamanlarda kayıtlı olmayan farklı onarımlar da görmüştür; 1986 yılında, gerekli onarımların yanı sıra yapının elektrik-aydınlatma projesi de hazırlanıp uygulanmıştır. Bu onarımda, mihraba bilinçsizce müdahale edilmiştir. Altun'un 1967 yılında çektiği fotoğraflarda mihrabın alçı pilastırları üstü boyalı olarak görülmektedir. Bugün ise yalnızca izleri vardır. Görünen en belirgin

Şekil 11. Cami'nin 1931 yılındaki mihrap ve detayı (Gabriel, 1940).

Şekil 12. 1899 yılında Mardin Ulu Camii hariminden bir görünüm (Oppenheim, 1930).

Şekil 13. 1956 yılında Vakıflar onarımı sırasında Mardin Ulu Camii harimini gösteren fotoğraflar (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi).

değişiklik, 1967'de istiridy kabuğu şeklindeki mihrap nişi yarım kubbesinin günümüzde düz yarım kubbe şeklinde yapılmış olmasıdır. Mihrap özgünlüğünü 1986 onarımında kaybetmiştir (Şekil 15).

Cami yakın geçmişte, 2004 yılında basit onarım görmüştür; bu onarımda çalışan taş ustası Murat Ürkmez'in aktardığına göre, gerekli bakımların yanı sıra kubbeye içeriden raspa uygulanmıştır.¹⁴ Bu işlem sonucunda, Vakıfların geçmiş

dönem onarımlarında uyguladığı çimento esaslı sıvalara ulaşılmış, bu sıva katmanları mümkün olduğunca kaldırılmıştır. Sıvaların bazı yerlerde kubbeyi meydana getiren taşlara kuvvetle yapıştığı görülmüş, kubbenin taş yüzeyine zarar verilebileceği endişesiyle kimi çimento esaslı sıvalar tamamen sökülmüştür. Yapılan raspa sonucunda, kubbenin içerden kaba yonu taş ile örüldüğü anlaşılmıştır. Kubbe bu onarımda, yörede geleneksel olarak

¹¹ "Mardin'in Cami-i Kebir kapısına bırakılan beğenin emzirilmesi için, maaş tahsis edildiği" konulu belge: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, H.10/ L (Sevval) /1305, Dosya no. 1514, Gömlek no. 45, Fon kodu: DH.MKT.

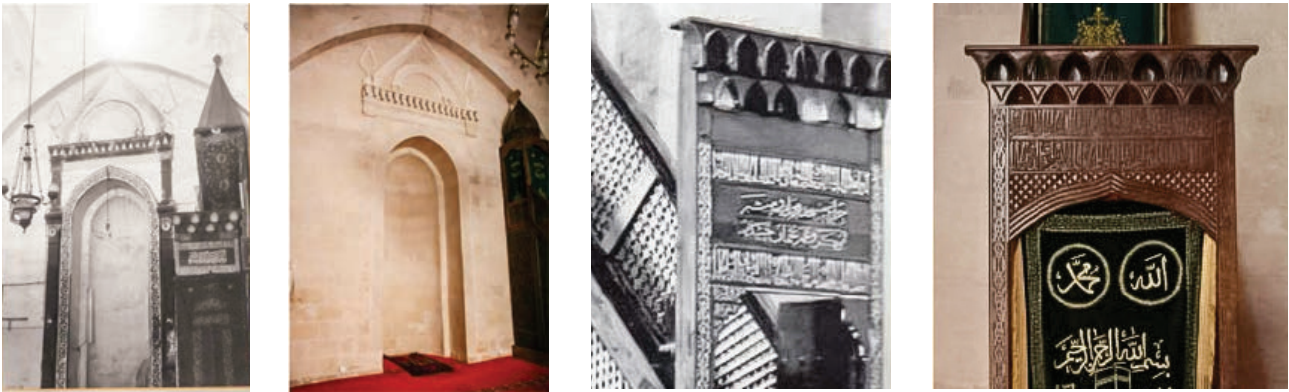
¹² Detaylı bilgi için bkz: Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mardin ili, Merkez ilçesi, 008 no.lu Ulu Cami klasörü.

¹³ Günümüzde Mardin'de "Beit'ül Gimgim" (Gügümcü ailesi) lakaplı kent esrafından bir ailenin dedeleri, geçmişte bu camide ibrikta yapılmıştır. Yaptıkları iş, zamanla bu sülalenin lakabı olmuştur (Hafız Kermozade Suphi Çağlayan, kişisel görüşme, Mayıs 2015).

¹⁴ M. Ürkmez, Kişisel görüşme, Mardin, Kasım 2016.

Şekil 14. Mardin Ulu Camii'nde şadırvanın olmadığı 20. yüzyıl başından bir görünüm (Oppenheim, 1930) (solda) ve günümüzde cami avlusu (sağda)

Şekil 15. 1967'de Mardin Ulu Camii mihrabı (Altun, 1971a) (solda); günümüzdeki görünümü (sağda)

Şekil 16. 1899 yılında özgün minber tacındaki kitabe (Oppenheim, 1930) (solda); günümüzdeki görünümü (sağda)

kullanımı devam eden, kireç esaslı, yerel ağızda “*mkara*” denilen ve günümüze kadar bileşimi korunan bir harç ile sıvanarak onarılmıştır.

Mihrabın batısındaki 13. ya da 14. yüzyıl eseri özgün minber, 2006 yılında eskisinin parçaları kullanılarak yenilenmiştir. Ulu Cami vakfı mütevellisi Adnan Durdu'nun aktardığına göre, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü 2005 yılında camiye Şanlıurfa'dan yeni bir minber satın almıştır.¹⁵ Fakat cami vakfının mütevellileri bu yeni minberi beğenmemiş, eskisinin onarılıp yeniden kullanılmasını istemişlerdir. Minber, dönemin Mardin Valisi Temel Koçaklar'ın katkısı ile 10.000 lira karşılığında Mardinli yaşlı bir dülger tarafından onarılmıştır. Usta, çürümüş olan kündekâri parçaların birçoğu yeniden şablon çıkararak üretmiş, aynı teknik ile yerine koymuştur. Fakat minberin bazı elemanlarının yenilenmesinde özgün biçime uymamıştır. Minberi

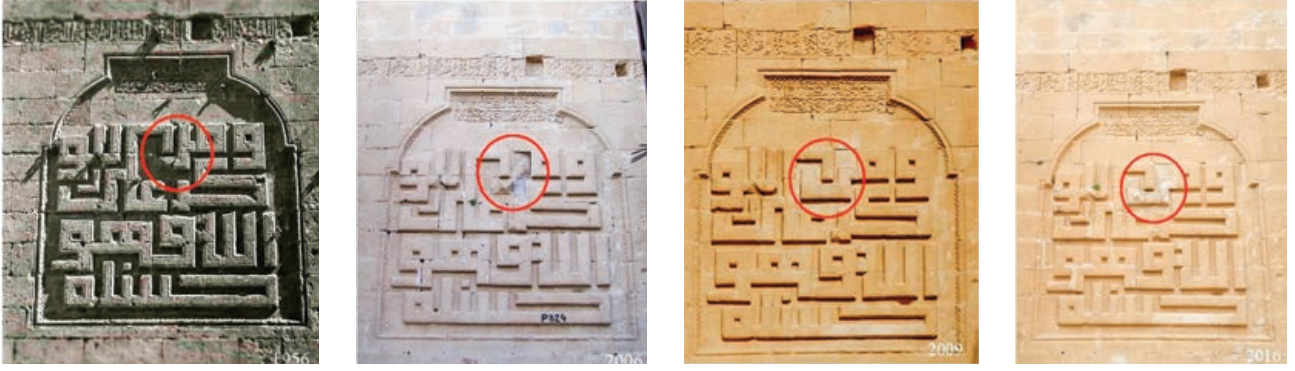
Şekil 17. 1899'da Mardin Ulu Camii minberi (Oppenheim, 1930) (solda); 2004 yılında yeşile boyanmış hali (ortada); bugünkü yenilenmiş minberin fotoğrafı (sağda)

bir bütün olarak söküp atölyesine götürülerek yerinde parça parça onarılıp, bu yüzden de onarım yaklaşık bir yıl sürmüştür. Yeni minberde kapı tacındaki özgün üç satırlık kitabenin, ortadaki satırı söküldüğünden, iki satırı kalmıştır (Şekil 16). Minberin külâhı tamamen değiştirilmiştir. Kündekâri üçgen yan yüzler ise, korunarak günümüze kadar

ulaşmıştır. Minber, aslına uygun restore edilmediğinden, özgünlüğünü yitirmiştir (Şekil 17).

Cami, 2009 yılında dönemin valisinin talimatı ile gerekli izinler alınmadan onarılmaya başlanmıştır. Vakıflar tarafından koruma projeleri hazırlanmakta olan caminin onarımı, yapılan şikâyetler üzerine durdurulmuştur.

¹⁵ A. Durdu, Kişisel görüşme, Mardin, Aralık 2015.

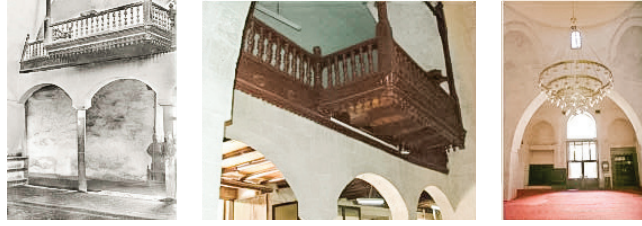

Sekil 18. Mardin Ulu Camii'nin minare kaidesindeki en eski kitabelerinden olan küfî kitabede yapılan yanlış tamamlama

Bu izinsiz onarımda caminin en karakteristik kitabesi olan minare kaidesinde yer alan küfî kitabede, kısmi, ancak yanlış bir tamamlama yapılmıştır. Yapılan arşiv araştırmalarında, bu kitabenin özgün biçimine sadık kalınmadan tamamlandığı anlaşılmıştır. Kitabenin 1956 yılına ait fotoğrafında, bir harfin dik hatlı olduğu görülürken, aynı harf 2009 yılında yatay bir şekilde tamamlanmıştır. Onaylı koruma projesinde de kitabe tamamlanmamış eski hali ile gösterilmiş ve müdahale paftasında yalnızca temizliğinin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Koruma projesi onaylanan caminin restorasyonuna 2010 yılında başlanmış ve yanlış bir şekilde tamamlanan kitabe, bu haliyle günümüze kadar gelmiştir (Şekil 18).

Ulu Cami, en kapsamlı onarımı 2010-2012 yıllarında geçirmiştir. Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 2009 yılında onayladığı ve Mimar Ramazan Kardeşin ile Yüksek Mimar Fethullah Duyan'ın hazırladığı projeye göre 595.777 TL sözleşme bedeli ile ihale edilen işe, 2010 yılının Haziran ayında başlanmıştır. Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün kontrolündeki restorasyon 550 günde bitirilmiştir.¹⁶

Restorasyonda, caminin damındaki betonarme döşeme kaldırılarak yalıtım yapılmış ve kireç taşı ile kaplanmıştır. İç ve dış mekândaki tüm yüzeyler temizlenmiş, çimento esaslı sıvalar kaldırılmıştır. Tonozlar, "inkara harcı" ile sıvanmıştır.

Sekil 19. Soldan sağa, Mardin Ulu Camii 1889 yılı (Oppenheim, 1930); 2005 yılı mihrap önü ahşap selâtin mahfil; günümüz görünümü (M. Çağlayan arşivi).

Sekil 20. Üstte onarım öncesi Mardin Ulu Camii mahfil katını taşıyan basık kemerli sütunlar; altta bugün cami avlusunun bir köşesindeki atıl durumları

Restorasyon işinin kontrolölüğünü üstlenen Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde görevli Mimar Semra Hillez'in aktardığına göre, içerden sıvalı olan kubbede yapılan incelemelerde, sıvanın kireç esaslı geleneksel sıva olduğu anlaşılmıştır. Sıvada çatlak bulunmadığı gözlemlenerek müdahale edilmemiş, yalnızca

üstüne kireç badana yapılmıştır.¹⁷

Bu restorasyon uygulamasında, avluya bakan kapılar hariç, tüm ahşap doğramalar yenilenmiştir. İç mekândaki geç Osmanlı eki ahşap mahfil katı ve bu katı taşıyan bazı taş sütunlar, koruma kurulunun onaylamış olduğu restorasyon projesine göre kaldırılmıştır (Şekil 19, 20).

¹⁶ S. Hillez, kişisel görüşme, Diyarbakır: Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Haziran 2015.

¹⁷ Kubbenin bu sıvası, 2004 yılında yapılan basit onarım kapsamında uygulanmış olan geleneksel harçtan (inkara) yapılmış sıvadır (M. Ürkmez, kişisel görüşme, Kasım 2016).

4. Değerlendirme ve Sonuç

Mardin Ulu Camii'nin bazı bölümleri, 12. yüzyıldan günümüze özgünlüğünü koruyarak ulaşmış, bazıları ise büyük değişikliklere uğramıştır. Caminin harim bölümü bütünlüğünü koruyabilmiş, fakat son restorasyonda Osmanlı dönemi eki olan ahşap mahfil katı tamamen kaldırılmıştır. Bugün yalnızca beş göz kalan revakların, 15. yüzyılda Timur yıkımları ile beraber değişikliğe uğradığı söylenebilir. Bu yıkımlardan çifte minareli düzen de etkilenmiştir.

Mardin, Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi ele geçirdiği tarihe kadar (1516-1517), Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin yönetiminde kalmıştır; ancak camiye yapılan müdahalelerin çoğu Osmanlı dönemine aittir. İlk minare, 16. yüzyıl sonunda yapılmış, 1887'de yıkılan minare, bilahare yenilenmiştir. Bu yıllarda Mardin'deki usta taşçı geleneği henüz yapıcı karakterini kaybetmemiştir. Camide, avlunun kuzey ve batı tarafı 18. ve 19. yüzyıl onarımları sonucunda bugünkü şeklini almıştır. Avlunun doğu kanadı, cami hariminin kuzeyindeki istinat duvarı, harimdeki ahşap mahfil katı ve minare, Osmanlı dönemi ekleridir. Avludaki şadırvan, harimde raspalanan sıvalar ve dama uygulanan şap, erken Cumhuriyet dönemi müdahalelerindedir. Damın üzerinin taş kaplanması, ahşap mahfil katının sökülmesi, şadırvanın betonarme saçağının kırılması ise, 2010 yılı onarımında yapılmıştır. Ahşabın mimari elemanlarda kullanımının çok az olduğu Mardin'de, Osmanlı eseri olan harimdeki ahşap mahfil katı, dönem eki olarak kabul görerek, sökülmeyip yerinde bırakılabilirdi. Cumhuriyet döneminde, iç cephe duvarları üzerindeki kalem işi hatların kazılarak tamamen temizlenmesi, Ulu Cami için önemli bir kayıp olmuştur. Bilinçsiz onarımlarla mihrabın istiridye kabuğu

şeklindeki yarım kubbesinin şekli, perdahlı düz yarım kubbeye dönüşmüş, bu yüzden mihrap ve minber büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmiştir.

Kubbe, caminin ilk inşa edildiği dönemde, muhtemelen karakteristik bir mimari eleman olarak yapılmıştır. Analogik değerlendirmeler neticesinde, kentte 100-150 yıl sonra inşa edilen medreselerin de aynı dilimli kubbeye ve kible önu üçlü payanda düzenine sahip olduğu görülmektedir.

Mardin Ulu
Camii'nin bazı
bölümleri günümüze
özgünlüğünü
koruyarak ulaşmış,
bazıları ise büyük
değişikliklere
uğramıştır;
camiye yapılan
müdahalelerin
çoğu Osmanlı
dönemine
aittir.

Yapı üzerinde tespit edilen kitabelerin değişik yerlerde bulunması ve yazı karakterlerinin farklılık göstermesi, bir anlamda eserin tarihsel gelişimine de işaret etmektedir. Kitabelerden eserin çok sık onarım geçirdiği, ancak plan bazında ve strüktürel anlamda büyük bir değişikliğe uğramadığı söylenebilir. Eserin erken dönem restitüsyonuna dair; avluyu çevreleyen tek katlı revaklı bir düzene sahip olduğu, Osmanlı döneminde bu revakların bir kısmının kapatılıp farklı işlevlere hizmet ettiği, üst kata ek revaklar yapıldığı, minarenin iki kez yeni-

lendiği ve harimin her dönemde bütünlüğünü koruduğu tespit edilmiştir.

Mardin Ulu Camii yaklaşık dokuz asırdır ayakta olan bir kültür mirasıdır. Anıtın, özgünlüğü korunarak gelecek nesillere aktarılması için bilimsel müdahaleler gerekmektedir. Artuklu döneminden kalma kitabeler fiziksel aşınmaya uğradığından, bazı bölümleri bugün okunamamaktadır. Yayı 1932'de inceleyen Albert Gabriel'in okuduğu kitabeler, bugün tahribattan ötürü zorlukla seçilebilmektedir. Anıtın tüm mimari elemanları ile birlikte bütünlüğünün korunması için bilinçli bir şekilde çaba sarf edilmelidir.

Geleneksel yapım tekniğinin hâlâ devam ettiği Mardin'de Ulu Cami ve kentteki sivil mimarlık örneklerinde özgün kısımlar zorlukla algılanmaktadır. Bunda, anıtlarda yüzyıllardan beri kullanılan yapı malzemesinin hiç değişmemesinin etkili olduğu söylenebilir. Mardin'de taşçı geleneği hâlâ devam etmekte; geçmişte olduğu gibi bugün de Mardin'de yetişen ustalar yoğun olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi kentlerinde yığma yapıların taş işçiliklerinde çalışmaktadırlar. Taş ustaları, çırak ve kalfa yetiştirerek geçmişten günümüze taşçılığın sürdürülebilir olmasında etkili olmuşlardır. Bu sebeple, Mardin ve civar bölgedeki anıtların koruma projelerinin hazırlanması öncesinde detaylı bir arşiv araştırmasının yapılması çok önemlidir. Zira Mardin Ulu Camii hariminin sonradan genişletilmediği, minarenin Osmanlı döneminde iki defa yeniden inşa edildiği, Cumhuriyet döneminde harimdeki kalem işi hatların silindiği, avluya şadırvan eklenildiği, mihrap ve minderin çeşitli müdahaleler ile özgünlüklerinin zedelenmesi gibi önemli veriler detaylı arşiv araştırmalarıyla ilk defa ortaya çıkarılmıştır.

KAYNAKLAR

- Abdülğani Efendi, 1999, *Mardin Tarihi* (yay. haz. Burhan Zengin), Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
- Abdüsselam Efendi, 2007, *Mardin Tarihi*, (yay. haz. H. H. Güneş), İstanbul, İmak Ofset.
- Ainsworth, W. F., 1842, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, c. 2, John W. Parker, West Strand, Londra.
- Ali Emiri, 2006, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi Kâtip Ferdi*, (yay. haz. M. Yardımcı), Prestij Reklam, İstanbul.
- Altun, A., 1971a, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, Dizgi Baskı, İstanbul.
- Altun, A., 1971b, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, sayı IX, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 191-200.
- Altun, A., 1978, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Aslanapa, O., 1973, *Türk Sanatı II Anadolu Selçuklulardan Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Aslanapa, O., 2007, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tarih: 13/S/1212, Dosya no. 1467, Gömlek no. 28, Fon Kodu: HAT.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tarih: 21/Za/1319, Dosya no. 1801, Gömlek no. 135001, Fon Kodu: BEO.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tarih: 16/B/1245, Dosya no. 1579, Gömlek no. 57, Fon Kodu: HAT.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tarih 10/L/1305, Dosya no. 1514, Gömlek no. 45, Fon Kodu: DH.MKT.
- Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mardin ili, Merkez ilçesi, 008 no.lu Ulu Cami klasörü.
- Bayram, S., 2007, "Arşivlerde Kayıtlı Mardin'de Yapılmış En Eski Vakıflar: İmam Zeynel Abidin'in 1158 Tarihli ve Artukoğulları'ndan Kutbuddin İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtas M. 1178 tarihli vakfiyeleri", *Makalelerle Mardin 1, Tarih - Coğrafya*, İmak Ofset, İstanbul, s. 294-298.
- Bekin, D., 2011, *Tarihin Işığında Mardin*, Mardin Valiliği, Ankara.
- Buckingham, J. S., 1827, *Travels in Mesopotamia*, Henry Colburn, Londra.
- Cezar, M., 1985, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi, Mardin Ulu Cami Anıt Fişi (Erişim tarihi: Nisan 2014).
- Dolebeni, H., 1972, *Tarihte Mardin*, Resim Ofset, İstanbul.
- Eken, G., 2006, "19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 20, Konya, s. 233-250.
- Gabriel, A., 1940, *Voyages archéologiques dans La Turquie orientale*, Ed. De Boccard, Paris.
- Gertrude Bell Archive, Newcastle University, <http://www.gerty.ncl.ac.uk/> (Erişim: Kasım 2018).
- Göyünc, N., 1991, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Güler, M., 2005, *12. yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Programı yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul.
- Günay, R., 2002, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) tarihli Mardin Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Diyarbakır.
- İzgöer, A. Z., 2002, *Diyarbakır Salnameleri*, c. 4, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Taş, K. Z., Özcoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V., 2006, *195 no.lu Mardin Şer'iyeh Sicili Belge Özellikleri ve Mardin*, İmak Ofset, İstanbul.
- Oppenheim, M., 1930, *Expedition in der Asiatischen Türkei 1899 (Waranschahar - Tell Halaf — Diyarbakir - Kazan Ali)*, Bd. 7, Berlin.
- Kişisel Görüşmeler:
- Gabriel Akyüz, G., 07 Mart 2015, Mardin, Kırklar Kilisesi.
 - Suphi Çağlayan, 10 Mayıs 2015, Mardin.
 - Adnan Durdu, 18 Aralık 2015, Mardin.
 - Semra Hillez, S., 9 Haziran 2015, Diyarbakır, Vakıflar Bölge Müdürlüğü.
 - Murat Ürkmez, 20 Kasım 2016, Mardin.